

A KRITIKUS FELADATA INTERJÚ ILLES ENDREVEL

DOMOKOS MATYÁS: A Nyugat második nemzedékéhez tartozó Illés Endre írói világa (melynek kezdetei a húszas évekig nyúlnak vissza az időben, kiteljesedése pedig a hatvanas-hetvenes években ment végbe) sokféle műfajban megvalósult *egynemű világ*. Az éles, tiszta fényekben villódzó, novellát, drámát és esszét egymásba olvasztó, átkristályosító stílus mögött hőseiért, az ember jobb lehetőségeiért szorongó, humanista írói akarat munkál, amely egy minden „számrendszerben”, minden műfajban érvényes igazság kimondására törekszik, s amelynek morális ihlete abból a meggyőződésből táplálkozik, a Nikomakhoszi etika szellemében, hogy az emberi cselekvésnek mindig, minden körülmények között a jóra kell — kellene — irányulnia. — Romantikus, szinte lírai ihlet: csodálatosabb, hogy Illés Endre — tudtommal — soha nem írt verset. Valóban így van?

ILLES ENDRE: Megkönnyebbülve hallok kérdésedet: lényegében könnyű kérdés. Elmondtad, hogy három műfajom van: a novella, a dráma és az esszé, olyan esszé, amely egyben kritika is. A novellában engem mindig a drámai lehetőség érdekelt. Így hát könnyű volt áttörni a sejtfallakat, és átlépni a drámába. A drámában viszont a kritikai mondanivaló izgatott. Kérdésedre az egyenes válaszom: verset nem írtam soha. Ennek nagyon egyszerű a magyarázata. Az első nagy versélményem Ady Endre életében megjelent utolsó verseskötete volt, *A halottak élén*. Megrázó nagy élmény, megrendítő versek. S azt éreztem: ezután verset írni csak közepesen lehet, és inkább meghagytam magamnak a versolvasás tiszta gyönyörűségét. S ha most te vagy bárki a hallgatók közül azt mondaná, de hiszen írtam én egy verses drámát Vas Istvánnal együtt, a *Trisztánt*, erre csak azt felelhetem: az drámai vers volt, azaz elsősorban dráma, és közös alkotás volt, márpedig verset csak egyetlen személy írhat, a költő.

DOMOKOS MATYÁS: Közepes verset írni nem érdemes! Ennek a természetes igazságnak az érvényesülését az irodalmi életben éppoly elvétve tapasztalja az ember, mint valamely ritka elem előfordulását a természetben. Talán ez a kegyetlen önismeret és értéktisztelet tett kritikussá, s miközben — mint magad is írtad valahol — folyamatosan átélte a „bírálat keserű örömét”, ezzel párhuzamosan annak a lehetőségére is rá kellett döbbedned, hogy a kritikus a maga igazságával képtelen beleavatkozni az írói termésbe. Neked sem sikerült Tamási Aront vagy Kassák Lajost „átformálnod”, mint ahogy Te sem engedted Osvát Ernőnek, hogy beleavatkozzék abba, amit csináltál. Mi marad akkor a kritikusnak? Mi a kritika értelme, mi a feladata, miért érdemes mégis kritikát írni? S milyen kritikát kell írni?

ILLES ENDRE: Hát ez a második kérdés váratlanul nehéz kérdés az első könnyebb után, bonyolult kérdés. A kritika ügyét a magyar irodalomtörténészek és írók Szegeden vitatták ezen a héten, és talán még ma is vitatják. Az eredmény valószínűleg magasröptű lesz, én még nem ismerem. Magasröptű összegezés vagy vélemény helyett hadd feleljek egy szerény, önmagammal ironizáló vallomással. Fiatalon elég sok novellát írtam és ezeknek a novelláknak valamelyes sikere is lehetett, mert hamarosan olyan szerződésemm volt, hogy hetenként két novellát kellett írnom napilapoknak. Hetenként kettőt, évenként százat, és a második évben már tulajdonképpen a kétszázadiknál tartottam, és itt lassítottam, megtorpantam, megálltam. Nem mintha elfogyott volna az életanyagom vagy a „nyersanyagom”, hanem valamiképpen belém fészkelődött egy kétely, a gyanú: igazában jók-e ezek a novellák? En úgy jutottam nagy „nyersanyaghoz”, hogy akkor medikusként, majd fiatal orvosként egy klinikánkon

dolgoztam, a peremén, a járóbeteg rendelésén. Itt is igen szerény munkát végeztem, a betegek első panaszeit foglaltam írásba, a betegség első jegyzőkönyvét fogalmaztam meg. A betegek, az emberek, a világ — tudjuk — szeretnek panaszkodni, sokat panaszkodnak, szívesen panaszkodnak. Hát ezek a panaszkodó emberek voltak az én novellahőseim, mert én naponta legalább húszat-huszonötöt ismertem meg, s közülük mindig akadt egy rendkívül izgalmas vagy torkot szorító különös is — ezeket írtam meg. De: tudjuk, hogy a panaszkodás az embernek nem a lényege, csak a felülete. És én megkérdeztem magamtól: a novelláim vajon nem felület-novellák-e, nem kellene-e mélyebbre vágni? Olyan hévvel, annyi gyanakvással kérdeztem ezt magamtól, hogy föltámasztottam saját magamban, saját magam ellen, a kritikust, aki most már nyíltan megkérdezte tőlem: talán belülről is meg kellene ezeket ismerni, nemcsak leírni őket, hanem megírni őket. Ismétlem: ezt nagyon hevesen kérdeztem és — ezt kritikusként kérdeztem már — ez a fiatal kritikus elhallgattatta a „veterán” novellistát. Kíváncsi-e kritikus magának szebb diadalt, mint hogy elhallgattat egy író? Persze azért továbbra is írtam, de már nem novellákat, hanem kritikákat, mert azt gondoltam: ha saját magammal ilyen sikeresen végeztem, talán másokat is bírálhatok. Sok kritikát írtam, még többet, mint novellát, százat meg százat. Ha valaki megszámlálná a Nyugatban és a különböző hetilapokban és napilapokban megjelent kritikáimat, talán eljutna a félelmetes ezres számig is. Két félsikerről számolhatok be, és különben a teljes sikertelenségről. Hadd mondjam el a két félsikert, mert nagyon jellemző. Akkoriban jelent meg Zilahy Lajosnak egy regénye. En erről a regényről — Zilahy Lajos nagyon népszerű író volt — nagyon szigorú bírálatot írtam, nem fogadtam el, kifogásoltam ezt-azt-amazt. A Nyugatban jelent meg ez a bírálat. Néhány nap múlva Zilahytól levelet kaptam. Elkészültem rá, hogy úgy, mint más írók, goromba levelet ír. Tévedtem. Nagyon udvarias és kedves levél volt. Azt írta: megfontolja bírálatomat és bírálatomnak egy részét az angol kiadásban hasznosítja is. Úgy gondolom, ezt joggal könyvelhettem le félsikernek. A másik félsikerem Kassák Lajoshoz fűződik. Kassáknak egyik regényéről, a *Munkanélküliekről* megint csak szigorú bírálatot írtam, hiszen fiatal voltam, szigorú voltam, és minden fiatal ember, szigorú és zöld kritikus. Tehát erről a regényről is szigorú bírálatot írtam, Kassák még keményebben visszavágott saját lapjában, a Munkában. Igazi visszavágás volt, és csontig hatolt, de azon túl a folyóiratának, a Munkának minden számát tiszteletpéldányként megküldte, és haláláig minden könyvét dedikálva megküldte. Ez olyan váratlan, meglepő, szép ajándék volt, hogy kritikái múltban talán teljes sikerként is elkönyvelhetem. Egyébként írtam és írtam a kritikákat, és meg kell mondanom, hogy nem változtattam meg senkit. Senkit nem győztem meg hogy rossz a regény, hogy itt meg amott botlott, sőt még arról sem győztem meg — mert ilyen eseteim voltak —, hogy jó a regénye. Azt kívánták volna, még jobbat írjak róla. Sok-sok kritika után arra kellett gondolnom: kritikáim nem is kudarcok voltak, inkább felbontatlan levelek. A műfajban kezdtem kételkedni. Sikerült-e például Kölcseynek megváltoztatnia Csokonait vagy Berzsenyit? Nem, hála Istennek, nem. Sikerült-e Hatvany Lajosnak rábírnia Ady Endrét, hogy Ady-versek helyett írjon modern balladákat? Nem. En azt hiszem, hogy Móricz Zsigmond is megmaradt Móricz Zsigmondnak, és Szomory Dezső Szomory Dezsőnek, bárki bármit írt róla, és ha mai példát keresek: nem hiszem, hogy Juhász Ferencet bárki is eltéríthetné a saját „hosszúversé”-től és a saját stílusától. Kérdésed magam is föltettem már magamnak: érdemes-e kritikát írni, van-e a kritikának hatása, mi a kritika tulajdonképpeni szerepe és feladata? Nemrégiben két irodalomtörténész vitáját hallgattam a kritikáról. Az egyik azt mondta: a kritikusnak az olvasót kell képviselnie, az olvasók érdekeit. A másik azt felelte: a kritikusnak az irodalmat kell képviselnie, elsősorban és mindenekfelett az irodalmat. En ezt az utóbbit hiszem és vallom. Talán nem kell magyaráznom, mi a különbség a kettő között. Ha kritikusként az olvasó érdekeit képviselem, tulajdonképpen lefokozom magam, mert valójában idegenvezetőként körüljáróm, magyarázom a regényt, értékelem, dicsérem vagy elmarasztalom, csúnya idegen szóval: „kommentálom”, vagy még csúnyább szavakkal: szájbarágok dolgokat. En a kritikát

ennél többnek, másnak hiszem ma, magasabb feladatot kell teljesítenie. A magyar irodalom napjainkban egy nagy korszerűsítési és korszerűsödési folyamat előtt áll. Ezt a nagy korszerűsödést kell szolgálnia a kritikusnak. A kritikusnak azt kell képviselnie: ne csak a régi öntőformákban írjanak az írók, valamiképpen világosítsa fel őket. Őket is és az olvasót is. Viszont utasítsa el a másolásokat. Az új öntőformákat egyes prózaírók és főleg költők úgy vásárolják meg, mint egy szabadalomnak, egy külföldi sikeres szabadalomnak a „licencét”. Ebből csak másolás lehet, és nem modernség. A kritikus szolgálja az irodalmat. Minden korban más és más feladata van az irodalom szolgáltató kritikusnak. Beszéltem az esszéimről, egyik műfajom. Esszéimet, krétarájzaimat én egy Babits Mihállyal folytatott beszélgetésemtől eredeztetem. Megjelent nagyon sok évvel ezelőtt, még Babits életében, amikor ő már a Nyugat szerkesztője volt, megjelent egy sikerkönyv. Azt mondtam Babitsnak: írni fogok a könyvről, és leleplezem a sikert. Nagyon jó — mondta ő, a Nyugat következő számában közöljük. De én nem a Nyugatban akarok írni róla — felelt Babitsnak. Miért? — kérdezte mehökkenne. — Mert a könyv — mondtam — negyvenezer példányban jelent meg. Sikerkönyv. Egy-egy példányát legalább ketten-hárman olvasták. Tehát ez százezer olvasót jelent. A Nyugat megjelenik 1600 példányban. A kritikámat talán minden második olvasó olvassa el, tehát olvassák nyolcszázán. Nyolcszáz olvasót állítok szembe százezerrel. Hát érdemes így kritikát írni? Nem csüggesztő ez tulajdonképpen? Hát mit akarsz? — kérdezte Babits. Egy napilapban akarok írni erről a sikerről a sikerkönyvről, egy napilap is körülbelül százezer példányban jelenik meg. Százezer áll szemben a százezerrel. Tévedsz — felelte Babits. Abban a százezer példányban megjelenő napilapban ugyanaz a nyolcszáz ember olvassa el a kritikádat, mint a Nyugatban. De én makacs voltam, és azt mondtam, hogy olyan kritikákat szeretnék írni, amelyek érdekelni fogják az olvasót. Milyen kritikákat? — kérdezte Babits borzolóddva. „Színeseket” akarsz írni? Valamiféleképpen ki akarom tágítani a kritika határait. Komolyan hiszem, hogy egy könyvhöz hozzátartozik az írója is. Egy könyv — főként egy életmű — nem egészen érthető az írója nélkül. Én tehát olyasfélért képezlek el a kritikában, eljövendő, megírandó kritikáimban, amilyen az eróművészek munkája. Minden éremnek egyik oldalán egy fej látható, a másik oldalán a körirat. A kritikáimban is „körülrajzolom” a „fejet”, azaz az írók, s csak a másik rész foglalkozik majd az írással a művel. A kettő talán valahogy áthatja egymást, és remélem, hogy kritikáim így nem szaknyelven íródott szakdolgozatok lesznek. Így kezdtem el írni krétarájznak nevezett esszéimet, a krétarájzzal tulajdonképpen a kréta könnyed, finom, porló tulajdonságát szerettem volna felidézni. Tehát semmiképpen nem szakszigorúságot, hanem a könyvet és az íróját egyetlen rajzban érzékeltetni. Írás közben arra is törekedtem: ez a krétarájz szigorú kritika is legyen, szolgálja az irodalmat. Erthető-e például Balassi vagy Berzsenyi költészete Balassi és Csokonai élete nélkül? Nem tartozik-e szervesen a Balassi-versekhez a hányatot Balassi-élet, ugyanúgy Csokonaihoz is? Erthető-e például Ady költészete Ady élete nélkül? És itt Szabadkán kérdezem: érthető-e igazán Csáth Géza életműve Csáth Géza, az ember súlyos emberi megpróbáltatásai nélkül?

DOMOKOS MÁTYÁS: Válaszod hallgatva eszméltem rá, hogy csakugyan milyen nehéz kérdés is ez: milyen kritikát kell írni? (Az ellenkezője a kritika napi gyakorlata mindannyiunknak bőven szolgált példákat, sőt: tanpéldákat.) S válaszod megint egy ritka — noha természetes — igazságot, sőt: kettős igazságot mondott ki. Azt, hogy ha a kritikus az irodalmat képviseli, az irodalom nemes érdekeit szolgálja a kritikájával, de nem pedagógusként és nem szadistaként, még csak nem is szadista pedagógusként szolgálja, hanem íróként, íróhoz és irodalomhoz méltó hangon és szemlélettel, akkor az olvasót is szolgálja kritikájával. S ha erről beszélünk, a kritikus magatartásáról, hadd kérdezzem meg befejezésül: mi függ végeredményben a kritikustól? Ti. nagyon sok kritikus azt képzei, hogy azért, mert ő megölte magában a költőt vagy a regényíró vagy a drámaíró, elégedetlenül azt kapja a sorstól, hogy bizonyos mértékig tőle függ a halhatatlanság. Az istenek megbízottjaként működik, egy rendki-

vüli hatalommal felruházott zsüri tagjaként számokat mutat föl, és tőle függ, hogy ki megy át a jövőbe, ki marad meg, és így tovább. Valóban ilyen félelmetes hatalma volna a kritikának?

ILLES ENDRE: Két kritikus van. Az egyik az a kritikus, akiről szótlan, a másik az idő, a múlt idő. S ez a hatalmasabb erejű és szavú kritikus.

*

GUBAS ÁGOTA: Azt mondják, hogy a novella népszerűtlen műfaj. Igaz ez?

ILLES ENDRE: A novellát, a műfajt, a napilapok szerették meg igazán az olvasóval. Külföldön is, nálunk is. De a napilapokban mostanában csak vasárnap olvasható novella. Az olvasó elszokott a novellától, az író nem tud novellát írni, a novella peremre került. Tulajdonképpen finoman félrelökték, úgy, mint egy finom embert, akit a tolokodásban könyökkel ellöknek. Tehát nem a kiadó nem szereti, de végül — bár irányítani próbál — engedni kényszerül. A Szépirodalmi Könyvkiadónál több novella kötet jelenik meg, mint verseskötet, mégis be kell vallanom: a regényekkel a novella nem állja a versenyt. Hozzáteszem: ma. Pedig a két háború között majdnem fordított volt az arány, különben elképzelhetetlen lett volna, hogy Móricz Zsigmondnak vagy Kosztolányi Dezsőnek annyi novellás kötete jelenjék meg, mint amennyi megjelent. A novellának több változata van. A rajztól a tömör tárcanovelláig többen, közös akarattal leszoktatták az olvasót. Ez a „népszerűtlenség” titka, illetve a titok megfejtése.

GUBAS ÁGOTA: A remekbe szabott novellák szerzőjét és a kritikusát kérdezem: mitől lesz jó novella, mik a meghatározói egy jó novellának?

ILLES ENDRE: Nincs meghatározója. A novella ugyanolyan sokrétű és sok formában megjelenő műfaj, mint a regény. A novella lehet egyetlen arc, egyetlen portré. A novella lehet szerény, finom, ironikus fordulat, például Csehovra gondolok. A novella lehet izgalmas történet, csattanóval, mint Maupassant novellája. A novella atmoszférát jeleníthet meg, mint Katherine Mansfield novellái. Engem például — ha engem kérdez — a novellának drámai lehetőségei izgattak és érdekelték mindig, tehát igyekeztem a novellában egy miniatűr drámát megjeleníteni, de nem csattanóban, hanem a novella gyújtópontjában. Más a csattanó és más a gyújtópont. Talán ezért is volt nekem könnyebb a sejtifalat áttörni, s a novellából átlépni a drámába.

GUBAS ÁGOTA: Tehát a novellában a tömörségnek is jelen kell lennie?

ILLES ENDRE: A tömörségnek föltétlenül. A novella, az igazi novella olyan műfaj, amely a fölösleget kiveti magából. Kiveti, kegyetlenül. A novella reflektorfénybe mártja azt, amit elmond.

GUBAS ÁGOTA: Igazában mi a novella drámaisága? Mit ért ezen?

ILLES ENDRE: Olyan helyzet, történet, akár atmoszféra, mely egy ponton úgy lobban föl, ahogy nagyító alatt az összegyűjtött napsugarak fellobbantják a papírt. Tehát a fellobbantás, a gyújtópontban fellobbantás tényét, jellegét — ezt értem a novella drámaiságán. Nem egy különlegesen izgalmas történetet, nem kell abban gyilkosságnak, verekedésnek törtélni, más izgalmaknak, nem... Egyszerű történetben is váratlanul fellobbanhat a novella, ha sikerül felmutatnia vagy lelepleznie egy embert.

GUBAS ÁGOTA: Kérem, valljon Csáth Géza művészetéről, novelláiról. Annak idején, amikor először találkozott művészetével, milyen hatással volt önmre Csáth Géza? És mai szemmel, mai olvasóként mennyiben módosult ez a véleménye?

ILLES ENDRE: Csáth novelláival nagyon fiatalon találkoztam, még tizenhat-tizenhét éves. Meghökken tettem, mellbe vágott az, hogy ezek a novellák tulajdonképpen a „rendes”, a hétköznapi élet körén kívül történnek. A rendes, hétköznapi életben nem tartozik bele például egy anyagiilkosság, nem tartozik bele az ópiumszívás. Az életnek valamiféle izgalmas kitágítottságát éreztem. Olyan izgalmas kitágítottságát, hogy egy ember kísérletezve keresi a határokat, mit és hogyan lehet az életünkkel, az emberi testtel elérni, meddig lehet eljutni. Ahogy Csáth Géza idején az Északi-sarkra és a Déli-sarkra akart eljutni az ember, ahogyan ma a Holdra jutott el, és el akar jutni távolabbi csillagokra, azt éreztem, hogy Csáth Géza is ilyen „kalandokkal” kísérletezik. Az érzékelések kalandjaival. Ez a kitágított élet, ez fogott meg. És megragadott, hogy ezek a kalandok szigorúan a földi nehézkedésnek kitett testekkel történnek meg. Az irreálisnak és a realitásnak ötvözetében.

GUBAS ÁGOTA: És mai szemmel? Mai szemmel hogyan olvassa ezeket a novellákat?

ILLES ENDRE: Szívdobogva. Csáth Géza novellái ma még félelmetesebbek. Csáthnak sikerült megírnia a század vad „ajándékát”: az erőszakot. Az ANYAGYILKOSSÁG — erőszak, A KIS EMMA halála — erőszak; legtöbb novellája az erőszak megjelenítése, anatómiai pontosságú rajza. Az erőszak igazában az emberi történelem minden századában jelen van, de korunkban, különösen a század második felében különleges brutalitással jelentkezik. És Csáth ezt sejtette meg. Ahogyan Kafka megérezte a XX. századi társadalom és egyéni lét szigorú nyomású szerkezetét, Csáth előrevetítette novelláiban mindazt, ami hamarosan elkövetkezett. Csáth még az első világháború előtt írta novelláit. Az ember brutalitását, mellyel a másik ember ellen fordul... Ezt az új kitágítottságot érzem ma Csáth novelláiban.

GUBAS ÁGOTA: Hogyan ír?

ILLES ENDRE: Írópolcnál. Ha íróasztal előtt ülök, szívartímiák jelentkeznek. A falnál áll az írópolcom, s ha írok, közben sétálok, vagy ledőlök a pamlagra, aztán megint az írópolchoz állok és tíz percig írok. Nagyon gyorsan írok. Olyan gyorsan, hogy később alig tudom elolvasni saját írásomat. Körülbelül három napig emlékszem a mondataimra. Utólag javítok. Javítani örökké kell, tehát minden új kiadásban javítok. Ha valaki összehasonlítja könyveimet: ezek folytonosan változnak, írásaim rendszerint egyre rövidebbek s egyre tömörebbek.

KOPECZKY LASZLÓ: És meg tudja tenni úgy az utat a pamlagtól az írópolcig, hogy nem felejtí el, mit akart megírni?

ILLES ENDRE: A prózáírás nem versírás. A vershez megformálja a költő legalább az első strofát, vagy akár az egész verset — kéziratpapír nélkül. A prózához egy jó indító mondat kell, s ez a mondat aztán továbbviszi az egészet... A prózáírás folyamatosság. Fontos törvény: írás közben engedelmesskednünk kell a már leírt résznek. El kell olvasnom, mit írtam le eddig, és az előző bekezdés diktál is... Nem szabad erőszakot elkövetnünk saját írásunkon.

KOPECZKY LASZLÓ: A drámában, a regényben a személyek önállósítják magukat?

ILLES ENDRE: A dráma kissé más, mint a széppróza. Drámaírás közben is engedelmeskednünk kell, de a dráma alaprajzot kíván, tudnom kell, mit akarok megírni, mi és mennyi jut az első felvonásra, mennyi a másodikra, a harmadikra... Hogyan s mit halad előre a történet, hőseim milyen jelenetekben csapnak össze... Igazában a dráma csupa összecsapásból, kisebb-nagyobb összecsapásból áll. Tehát drámát nem írhatunk úgy, ahogyan Móricz Zsigmond írta a regényeit. Elkezdte a regényt, s aztán a Pesti Naplóban naponta jelent meg a regény folytatása, s bele írta, amit a jelenidő eléje vetett. De ez nem volt végleges szöveg. Ha összehasonlítjuk folyóiratban megjelent regényét a könyvben megjelent művel, a regénynek legalább a harmada megváltozott. Vagy bővült, vagy éppen összehúzódott. Ilyen bővítés, változás a *Rokonok*, az *Uri muri*, a *Kivilágos kivirradtig* szövegtörténete. A regény parttalan műfaj, eléggé szétáradhat... A drámában az embernek több figura bemutatására rendszerint nyolcvan gépelt oldala van. Játékidőben két órája. A drámaírás a takarékoskodás magas iskolája. Ott nem lehet egy dialógust „továbbfolytatni”, bármennyire kedvünk lenne hozzá — a történet előrehaladása megszeghetetlen törvény.

Az interjú első része az *Eletjel* 1978. június 8-i Illés Endre-estjén, a második pedig másnap, az *Uzenet* munkatársaival folytatott beszélgetés során a Szabadkai Rádió számára készült.